

Emoties in het kwadraat

WILLEM FRIJHOFF

Eerst maar eens een open deur. Het pleidooi van dit dossier zou eigenlijk volstrekt overbodig moeten zijn. Wat is er toch met de geschiedschrijving gebeurd dat de emoties uit de geschiedenis, in elk geval uit het historisch onderzoek, zijn weggeschreven? Catrien Santing en Marjan Schwegman houden een vurig en wat mij betreft overtuigend pleidooi voor hernieuwde aandacht voor emoties bij het historisch onderzoek. Ten principale kan ik hun pleidooi slechts onderschrijven. In Santings artikel wordt ook voortreffelijk de stand van zaken opgemaakt van het internationaal onderzoek naar emotionologie, emotionele cultuur en emotionele regimes, zoals de achtereenvolgende benaderingen zijn gaan heten.¹ Heel uitdrukkelijk gaat het hen dan om emotionaliteit in de publieke sfeer, als politieke factor, zeg maar als *agent of change*. Het gaat met andere woorden niet zozeer om de emoties zelf, om de stemmingen van het handelende individu, om diens passies of hartstochten zoals men vroeger zei, als wel om de gevolgen van het emotioneel handelen. Wat bewerken emoties in het tussenmenselijke verkeer en in de samenleving? In hoeverre mogen en kunnen zij als factor worden meegenomen in het verklaringsmodel van de maatschappelijke werkelijkheid?

Wanneer Santing emoties ‘wil toelaten tot het historische bedrijf’ om een ‘evenwichtiger beeld van politiek en maatschappelijk handelen’ tot stand te brengen, gaat het pleidooi mij echter niet ver genoeg. En wel om twee redenen. Ten eerste verdienen de emoties meer aandacht om zichzelf, als elementen van de persoonlijkheid. De historicus die iets van *historical agency* wil begrijpen zal niet alleen de historische gevolgen maar ook de *agents* zelf moeten analyseren, niet alleen de emotionele standaarden of regimes maar ook de persoonlijkheidsstructuur van de *agent*. Zo niet, dan dreigen misverstanden. De maatschappelijke doelgerichtheid van emoties hangt weliswaar nauw samen met het emotionele regime waarbinnen ze als werkzaam worden geaccepteerd, maar even nauw met het individuele psychische raamwerk waarbinnen ze door een concrete persoon worden gemobiliseerd. Ten tweede trekt de historicus die met emoties aan de haal gaat een doos van Pandora open omdat hij/zij vroeg of laat onherroepelijk met de interferentie tussen de eigen emoties en die uit de geschiedenis wordt

¹ Ik zou overigens — maar ik ben als promotor bevooroordeeld — Dorothée Sturkenbooms dissertatie *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1997) minder snel in een nietszeggende voetnoot hebben weggemoffeld. Dat boek is voor Nederland qua theorievorming zeker zo baanbrekend geweest als veel van de genoemde buitenlandse literatuur. Emoties duiken intussen overal op als analytische categorie. Ik noem bijvoorbeeld nog W. Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen, 2005) 91-96.

geconfronteerd. Emoties in het kwadraat. Die confrontatie mogen we niet uit de weg gaan als we de cultuurgeschiedenis, en meer in het algemeen de historische professie, ernstig nemen.

Historici die zich *als* historicus daadwerkelijk analytisch (dus niet alleen in de vorm van theoretisch spel, vanuit literair perspectief of om een verhaal narratief te vervolledigen) met emoties hebben bezig gehouden, zijn zeldzaam. En dat niet alleen in Nederland, want van de door Santing genoemde buitenlanders houden sommigen, zoals Jean Delumeau over de angst, de schuld en het geluksgevoel, zich veeleer met collectieve gevoelens en mentaliteiten bezig dan met emoties in strikte zin, en eigenlijk geldt dat voor veel emotieonderzoek. Daar is niets op tegen, maar het is niet hetzelfde. Zo min als psychohistory te herleiden valt tot wat een tijdje geleden nog mentaliteitsgeschiedenis heette en nu veeleer als cultuurgeschiedenis nieuwe stijl door het leven gaat. Wie wel eens heeft geprobeerd de weg van het emotieonderzoek in te slaan zal begrijpen waarom. Ze zijn als zodanig bijna ongrijpbaar, en eigenlijk alleen kenbaar door het vertoog dat een persoon over zichzelf houdt (of de indrukken van zijn omgeving), de expressiecodes waaraan ze kunnen worden herkend (tranen, extases), de maatschappelijke codes die erover worden geformuleerd of de maatschappelijke effecten ervan, zoals de mobilisering van collectieve sentimenten of politieke actie. We kennen ze in de geschiedenis dus bijna steeds indirect. Vandaar, heel begrijpelijk, de nadruk van Santing en Schwegman op de emoties in het publieke domein, dus de uitingsvormen en de gevolgen. Wie tot de emoties zelf wil doordringen ontdekt al heel gauw dat daarvoor een zekere empathie nodig is die zowel de charme als het gevaar van de operatie uitmaakt. Leg je er niet in wat je er zelf in wilt zien, of wat je er zelf van vermag te begrijpen? Met andere woorden, wordt een afzonderlijke emotie uit het verleden bij de analyse niet bijna vanzelf een emotie van het heden? Van jezelf? Ik kom daar straks nog op terug.

De omweg van de hedendaagse psychologie als analytisch hulpmiddel helpt hier nauwelijks, omdat sommigen – wereldtopper emotiestudies Nico Frijda voorop – wel de veranderlijkheid van emoties erkennen maar uiteraard geen handvat kunnen bieden voor de historiciteit ervan. Dat zullen we als historici zelf moeten doen. Sommigen hebben dat ook in de vingers. Catrien Santing wijst terecht op Johan Huizinga's fascinatie voor emoties. Vanaf de allereerste woorden van het *Herfstij* tot en met de laatste van *Geschonden wereld* is Huizinga's werk van emoties doortrokken. Juist de intieme relatie tussen Huizinga's eigen emotionaliteit en de emoties uit het verleden die hij oproept (en ook daadwerkelijk *weet* op te roepen) maakt zijn werk zo aantrekkelijk, ook voor lezers buiten de Nederlandse cultuurkring, maar als het ware onafhankelijk van de bijdrage die Huizinga's werk nu nog zou kunnen leveren aan de inhoud van het geschiedverhaal. Willem Otterspeer heeft die these over de emoties in een

recent essay tot kern van zijn Huizinga-interpretatie gemaakt.² Tegelijk wordt Huizinga's werk er brozer door, meer getekend door Huizinga's eigen tijd en leven. Het *Herfsttij* moet zijn vaderschap nog steeds opdelen tussen de Middeleeuwen en de auteur zelf.

Is het wel mogelijk particuliere emoties en publiek leven te scheiden? Wie dat niet wil komt bijna automatisch terecht in een biografische of althans een persoonsgerichte benadering, zoals uit de bijdrage van Marjan Schwegman valt te lezen. Ook daar is niets mis mee, mits men de stelling huldigt dat individuen er in de geschiedenis iets toe doen en dat over afzonderlijke personen wetenschappelijk kan worden geschreven — een stelling die zeker niet door alle historici wordt onderschreven, al is er wel veel veranderd sinds het hoogtij van de structurele geschiedschrijving. In mijn *Wegen van Evert Willemsz* heb ik geprobeerd particuliere emoties en publiek handelen evenwichtig samen te brengen.³ In mijn ogen is het de emotionele standaard of (in de zeventiende-eeuwse zin) passie van de toorn — wat iets anders is dan een kortstondig en situatiegebonden opvlammen van woede of boosheid — die de twee ogenschijnlijk heel verschillende levensfasen van het subject van die biografie met elkaar verbindt: enerzijds de Woerdense weesjongen met zijn mystieke ervaringen en zijn boodschap voor de lokale gemeenschap, anderzijds de Nieuw-Amsterdamse predikant Everhardus Bogardus met zijn uitgesproken standpunten over de koloniale politiek en zijn ideologische leidersfunctie als predikant in vroeg-zeventiende-eeuws Nieuw Nederland. Voor dominee Bogardus was toorn een toelaatbare emotionele standaard uit het repertoire van de piëtistisch-puriteinse gevoelshuishouding die hij in zijn jeugd jaren internaliseerde en van waaruit hij in zijn volwassen leven overzee zijn publieke zendingsgevoel construeerde. Het bijzondere van die persoon was dat hij door zijn tot extremismen geneigde persoonlijkheidsstructuur in beide levensfasen die toorn ook actief in de publieke ruimte wist in te zetten: in het nog overwegend remonstrantse en lutherse Woerden om de publieke machtsovername door de orthodoxe factie van de gereformeerden te legitimeren, in Nieuw Nederland om de tegenstanders van de WIC-strategie een politieke en ideologische onderbouwing te verschaffen.

Natuurlijk *kan* een historicus ermee volstaan op de politieke en maatschappelijke gevolgen van de hartstocht te wijzen, en zijn analyse tot het publieke domein beperkt te houden. Afhankelijk van het doel van zijn werk, van de doelgroep of de thematiek, is dat ook volstrekt legitiem. Ik denk echter dat de emoties tekort wordt gedaan als hij zich systematisch daartoe beperkt. De rijkdom van emoties in de geschiedenis ligt in de emoties zelf, omdat ze de geschiedenis weer een menselijk gezicht geven. Ze geven ons een sleutel tot mensen van vlees en bloed en daarmee een vorm van inzicht in de *agency* die de

² W. Otterspeer, "Als je die groene ogen gezien had!" Huizinga en de hartstocht' (Jubileumlezing ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Huizinga Instituut; Amsterdam, 2005).

³ W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen, 1995) 869-875.

vormgeving van de publieke ruimte en de historische ontwikkelingen bepaalt. Bij Evert Willemsz is dat, voor wie mijn analyse wil volgen, heel duidelijk: de legitimatie van de gereformeerde orthodoxie in Woerden krijgt een concreet gezicht in de lichaamstaal, de verbale en visuele metaforen, de spanning en ambities van de jonge wees. Het feit van de machtsovername door de orthodoxe factie heeft dat persoonlijke verhaal niet nodig, wel de verklaring van de intensiteit, de snelheid, de explosieve kracht en de interne modaliteiten ervan. Hetzelfde geldt voor Bogardus' Nieuw-Amsterdamse jaren. Het is heel goed mogelijk een plausibele geschiedenis van Nieuw-Amsterdam in de jaren 1633-1647 te schrijven zonder Bogardus of zijn optreden bij naam te noemen, en feitelijk is dat ook herhaaldelijk gebeurd. Geschiedschrijving is nu eenmaal keuzen maken. De gevolgen van de zogenaamde 'Oorlog van Kieft' tussen kolonisten en indianen, die Bogardus' optreden bepaalde, zijn er niet minder duidelijk om. Het handelen van directeur Kieft kan dan worden toegeschreven aan misvattingen van de WIC over de kolonie, aan interne misverstanden over de relaties tussen Europeanen en inheemse bevolking, of aan een cultuurschok. Zo'n geschiedschrijving objectiveert emoties tot factoren of bundelingen van factoren die externe ontwikkelingen verklaren. Maar ze zijn niet goed in staat de wisselwerking — ik zou bijna zeggen de spiraalwerking, want in het geval van conflicten gaat het daar meestal om — tussen emoties en *agency* te begrijpen en weer te geven. Emoties zijn immers niet alleen zenders van prikkels maar ook ontvangers. Emoties roepen handelen op, en handelen weer emoties. Een goed begrip van de manier waarop zo'n conflict zich voltrekt vereist dan ook een analyse van beide polen: de persoonlijkheid van de *agent* en de gevolgen in de groep. Wie de moeite neemt om op zoek te gaan naar de emoties van de handelende personen zelf (vooropgezet natuurlijk dat hij in staat is die adequaat te herkennen en te duiden), komt dus een stap verder.

Emoties vinden we niet alleen in historische bronnen, ze staan vanouds ook centraal in de historische productie. Emotie is de kernwaarde van het boek der boeken, de bijbel, dat in zijn tijdgebonden vorm óók een geschiedenisboek is. Het gáát ergens om in dat boek, en zo gauw het ergens om gaat, staan we dicht bij emoties. Gods toorn en Christus' mededogen vormen kernstukken van respectievelijk het Oude en het Nieuwe Testament, en hele kerken hebben de uitleg daarvan tot de hoofdzinneten van hun dogmatiek, prediking en catechese verheven. De middeleeuwse kroniekschrijvers, gevolgd door de historiografen van stad en land uit de vroegmoderne tijd en door de eerste lichte 'echte' historici, wisten met de emoties wel raad. De verzuilde geschiedschrijving was doortrokken van emotionaliteit, verborgen onder een zoektocht naar identiteit en historisch gelijk, maar nogal schaamteloos gegrondvest op historische *tear-jerkers* die ongegeneerde sympathie met slachtoffers en underdogs moesten bewerken. Denk aan de titanenstrijd van de reformatoren, aan de martelaren van Reformatie en Contra-Reformatie, aan de slachtoffers op het altaar van de Ware Vrijheid, of aan de prooien van regelrechte monsters als Robespierre en Danton (en hun wat blekere afgietsels onder de Bataven), aan de Aprilbeweging, de

Afscheiding, de Apartheid. Aan de loodzware emotionele lading van oude *grand narratives* als communisme, trotskisme, maoïsme, anarchisme, fascisme, nazisme, en thans van socialisme, liberalisme, ja fundamentalisme, waar her en der ook vooraanstaande historici voor gevallen zijn en soms nog steeds vallen, ook Nederlandse. Maar denken we ook aan emotierijke erenamen als geuzen, kleine luyden, proletariërs, noem maar op. Het zijn allemaal narratieve termen en elementen in de geschiedschrijving die een soms dubbelzinnig spel tussen documentatie, argumentatie en emotionaliteit oproepen.

Nieuwe emoties hebben zich intussen aangediend. Rond kolonialisme, Tweede Wereldoorlog, Holocaust, slavernijverleden, Europa, militair ingrijpen, vredesmissies, euthanasie, drugs, de natiestaat, immigratie, integratie en sociale cohesie is nauwelijks meer debat mogelijk zonder dat emoties er een centrale, soms sturende rol in spelen, niet alleen in de bredere samenleving, maar ook onder historici zelf. Voorstellen tot canonvorming zullen voorspelbaar nieuwe emoties oproepen. Net als in het hoogtij van de verzuiling brengt zo'n canon immers een minstens impliciete (maar voor de emotieslachtoffers steeds met argusogen gezochte) rangorde aan in het belang van personen, gebeurtenissen, regio's en instituties die voor specifieke groepen een grote symbolische of emblematische betekenis hebben, en dus, althans voor de buitenwereld, een rangorde tussen die groepen zelf. Sommige elementen van het geschiedbeeld zullen belangrijker lijken dan andere. Dat is voor wie zich daarbij betrokken voelen soms ondraaglijk, omdat het hen raakt in het bewustzijn van hun plaats in de samenleving, ja in hun identiteitsgevoel. De verkiezing van de Grootste Nederlander aller tijden heeft intussen laten zien dat iedereen, historici inclusief, zich daarover opwindt als de uitslag hem of haar niet zint. Fortuyn mag niet belangrijker zijn dan de Zwijger, "Weil", so schliesst er messerscharf, 'nicht sein kann, was nicht sein darf', zoals de Duitse dichter Christian Morgenstern zijn onvergetelijke schepping Palmström in de mond legde toen deze overreden werd door een vrachtwagen in een straat waar vrachtwagens niet mochten rijden.⁴

Emoties dus alom. Daarom komt dit dossier als geroepen. Je moet eigenlijk wel oogkleppen ophebben als je in ernst wilt beweren dat emoties er in de geschiedenis niet toe doen. Maar vooral, en dat is het tweede punt van deze korte reactie, is het evident dat de historici zelf voortdurend met emotionele culturen, regimes of praktijken hebben gewerkt. Gewoonlijk zonder zich daarvan bewust te zijn of in de overtuiging dat de goede zaak daarmee gediend werd en dat het geschiedbeeld niet zonder kon. Maar toch. Ook daar is, alweer, niets mis mee. Emoties maken integraal deel uit van de culturele bagage van mensen, groepen en samenlevingen, historici inclusief. Sterker nog, er is geen serieus historisch debat mogelijk zonder emoties. Ze vormen het uitgangspunt van elk discussiedossier. Ingehouden emoties, dat wel, want de historische professie heeft haar eigen regels voor het emotionele verkeer, maar desondanks emoties. Wie het geschiedbeeld wil corrigeren en door de dominante geschiedschrijving of door het beroeps-

⁴ Chr. Morgenstern, *Gesammelte Werke in einem Band* (München, 1965) 263.

establishment van de historici verwaarloosde of vergeten personen, groepen of categorieën weer tot volwaardige medespelers van de geschiedenis wil maken, kan niet zonder emoties. Bijvoorbeeld de emotie van de underdog die zijn gelijk of zijn leed uitvergroot om de ingesleten scheefgroei van het geschiedbeeld met het nodige psychische geweld recht te zetten. Maar ook de emotionaliteit van het debat zelf, nodig om de ongelijke strijd vol te houden en tot een goed einde te brengen. Ook daar is in beginsel helemaal niets mis mee zolang het debat en de uitkomst getoetst blijven worden aan de elementaire regels van historische documentatie, argumentatieleer en menselijk verkeer. Ik doe niemand onrecht als ik erop wijs dat veel historische debatten van de laatste jaren ook in Nederland een emotionele ondertoon hebben — weliswaar een van wisselende intensiteit, maar vaak toch onmiskenbaar aanwezig. Deze komt voort uit de volstrekt legitieme behoefte om zaken recht te zetten die emotieloos niet rechtgezet blijken te kunnen worden. Concurrerende geschiedbeelden zijn daarvoor soms te dominant, of om welke reden andere ook: de tegenstand van het establishment, maatschappelijke verhoudingen, politieke of culturele belangen, enzovoorts.

Zien we even af van alles wat de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust en het naziregime raakt, dan geldt dat bijvoorbeeld voor de ontwikkeling van het genderdebat dat met een sterk variërende mate van emotionaliteit is gevoerd. Het geldt voor het slavernijverleden dat thans ook de dekolonisatie her-emotionaliseert, en voor het integratiedebat dat nu ook vroegere immigratievormen meeslept in een emotionelere benadering dan we gewend waren. En het geldt voor de nog steeds door subtiele emotionele taboes geregeerde discussie over de ontwikkeling van religies, kerken en samenleving in een multireligieus land als Nederland. Het is verstandig te beseffen dat de herintroductie van de emotionele factor in het historisch onderzoek, het historische debat en het geschiedbeeld niet straffeloos kan geschieden. Ze maakt zowel bij de lezer als bij de historicus nieuwe, eigen emoties los die we zullen moeten leren beheersen. Als in een dominospel kan ze de ene na de andere zekerheid om doen vallen. Of ze kan, zoals bij het slavernijverleden, concurrerende emoties oproepen die we niet hadden voorzien en die een redelijke beheersing van de emoties in het collectieve domein in de weg gaan staan.

Het zijn ook emoties die de politisering van het publieke geschiedbesef bepalen. In Frankrijk bijvoorbeeld is het debat hoog en emotioneel opgelaaid rond wetgeving over de realiteit van de Holocaust, over het slavernijverleden, en over de erkenning van de weldaden (*sic!*) van de kolonisatie. Beroepshistorici kunnen over die manier van omgaan met publieksgeschiedenis hun schouders ophalen. Dat neemt niet weg dat ook zij burgers zijn en bij gelegenheid in de publieksemoties en de vooroordelen van jan en alleman delen. Recent heeft Henri Beunders op de problematiek van de ‘emotiecultuur’ in het publieke domein gewezen.⁵ Men hoeft het niet in alle opzichten met hem eens te zijn om zijn

⁵ H. J. G. Beunders, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam, 2002); zie ook B. Knapen, ‘Emotiecultuur’, *Vrij Nederland*, 23 maart 2002.

waarschuwing ter harte te nemen. De hamvraag is of de historicus zijn eigen emoties moet loskoppelen van zijn werk, of er juist zijn voordeel mee moet doen. Ik ben geneigd tot het laatste. Maar dan wel met kennis van zaken en inzicht in zichzelf.

In een vroegere generatie (ik kan daarvan meepraten) werden historici gevormd met de overtuiging dat geschiedschrijving een sociale wetenschap behoorde te zijn. Ze kenmerkte zich dan door het vermogen om alle historische gebeurtenissen en ontwikkelingen te herleiden tot zakelijke modellen die werken vanuit een aan waardeneutrale causaliteit. Een geschiedenis van conjuncturen en structuren, van onderbouw en bovenbouw, van ideologie en model. Weliswaar niet per se een geschiedenis zonder mensen maar wel een waaruit de ongeregelde heden van het menselijke leven en samenleven waren uitgebannen. Een geschiedenis zonder de onbestemdheid van het emotionele verkeer, de trivialiteit van het alledaagse handelen, het toeval, de domheid, de geniale inval en de tegendraadsheid die eigen zijn aan levende mensen. Enkele slagen verder is de onderbouw wat op achterstand geraakt en beleeft de bovenbouw triomfen. De zoveelste wagen van die triomftocht is nu de historische emotie. Maar zoals de sociale en economische historici zich nu al enige tijd bezinnen op waar het in hun vak nu eigenlijk om gaat, doet ook de emotiehistoricus er goed aan bij zichzelf te rade te gaan om zijn emotiebestendigheid tegenover de charmes en uitdagingen van het verleden te testen.

Een begrip dat hierbij van nut kan zijn is dat van de empathie. Het succes van auteurs als Geert Mak ligt vermoedelijk hierin dat zij erkennen dat schrijver en lezer emotioneel dicht bij het verleden moeten staan, wil er iets van overkomen, en de emotie daarom empathisch in het verhaal terugbrengen. De empathie zorgt voor de vonk die de lezer voelt overvliegen als de schrijver er blijk van geeft niet alleen de objectieve zin van zijn object te vatten, maar in de huid van zijn subject te kunnen kruipen. Die factor is vermoedelijk ook wat de geesteswetenschappen van de sociale wetenschappen onderscheidt. Geesteswetenschappen analyseren niet alleen, ze brengen tot leven, letterlijk. Empathie is een van de moeilijkst te vatten, een van de meest noodzakelijke, maar ook van de gevaarlijkste elementen van het geesteswetenschappelijke beeldvormingsproces. Ze komt erop neer dat de historicus iets als zinvol herkent en geeft vervolgens vanuit de persoonlijke ervaring van de historicus richting aan een eerste benadering en een summiere analyse. Pas als het object van onderzoek (of het subject van een biografie) door empathische beleving als zinvol voor de onderzoeker is ervaren, komt er ruimte voor objectivering, en voor de toepassing van ambachtelijke, waardeneutrale vormen van analyse. Dat ambacht, die zuivere methodologie, is op zijn beurt noodzakelijk om de empathische fusie van de wetenschapper met zijn subject te voorkomen. Maar door de zo geschapen distantie dreigt de mens in het subject steeds weer verloren te gaan. Empathie blijft dus voortdurend noodzakelijk. Een historicus als Huizinga ontleende zijn zeggingskracht in eerste instantie aan zijn empathisch vermogen: mensen uit het verleden gingen als tijdgenoten voor hem leven — en waar dat niet echt lukte, zoals bij Erasmus, was dat ook onmiddellijk

aan het boek te zien. Empathie is dus in zekere zin de ongestuurde, maar wezenlijke emotionele operatie waardoor de geanatomiseerde mens weer als levend mens wordt herkend en als eigenstandig subject neergezet. Ze waarborgt de intermenselijke dimensie van de cultuurwetenschap.

De vraag is vanaf welk punt emotie en wetenschap elkaar gaan uitsluiten, en vanaf welk ogenblik empathie omslaat in *wishful thinking* of *hineininterpretieren*. Dus op welk ogenblik de historicus zichzelf in de plaats van zijn onderzoeksobject stelt en historische emoties verworden tot louter toegeschreven emoties. In de geschiedschrijving zijn van de Oudheid tot nu talloze voorbeelden te geven van zulke vormen van substitutie. Elke Napoleon- of Hitler-biograaf heeft zijn eigen Napoleon of Hitler ontworpen, waarvan soms de pretentie en bijna steeds de subjectiviteit afdruipt. Maar het geldt evengoed voor de helden van kunst en wetenschap, de Rembrandts en Newtons, voor de predikantenbiografieën en natuurlijk de heiligenlevens, voor de Franciscussen van Assisië en nog veel meer voor de Jeanne d'Arcs, die oorlog, politiek, cultuur, natie, gender en heiligheid in één emotioneel beeld verenigen. De historicus kan hier iets wezenlijks leren van die andere geesteswetenschap, de theologie: in vertrouwen luisteren naar zijn subject, het positief benaderen en serieus nemen, binnen het gelijktijdige raam van een wetenschappelijke analyse van datzelfde subject, zijn handelen, streven en emoties. Betrokkenheid en distantie tegelijk. De historicus heeft op veel andere cultuurwetenschappers het voordeel van een reeds oud en scherp gedefinieerd systeem van spelregels voor het historisch ambacht, dat hem in staat stelt waakzaam te blijven voor de verborgen *commitments* die zijn analyse ongewild kleuren en richting geven. Eerst die methodische ontleding, waarbij de historicus zich onder de tucht van zijn ambacht stelt, schept ruimte voor empathie, voor erkenning en verwerking van de onvermijdelijke vormen van identificatie die de wetenschapper emotioneel aan zijn subject of object, de persoon, de context of de thematiek bindt. Onder die voorwaarde kan de emotiehistoricus aan de slag.⁶

⁶ Verscheidene stellingen uit dit essay liggen dicht bij de benadering van emoties door Eelco Runia, o. a. in *Waterloo, Verdun, Auschwitz. De liquidatie van het verleden* (Amsterdam, 1999).

De zesde fase? Holocaust en geschiedschrijving¹

MARNIX CROES

In *BMGN, CXX* (2005) iv bespreekt Hans Blom² in een interessant artikel een drietal werken over de Tweede Wereldoorlog. De meeste aandacht in dit artikel gaat uit naar het twee jaar geleden verschenen proefschrift van Peter Tammes en ondergetekende, *'Gif laten wij niet voortbestaan.'* Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Deze belangstelling is vleidend. Tegelijkertijd zijn er in het artikel een paar misverstanden gerezen. Het gaat hierbij niet alleen om feitelijke onjuistheden, maar ook om de vermijdbaarheid dan wel onvermijdelijkheid van het gebruik van kwantitatieve methoden in de geschiedwetenschap.

Analyseniveau

Onderzoek naar de mate waarin joden erin slaagden de bezetting te overleven, is tot nog toe hoofdzakelijk geconcentreerd geweest op de vraag waarom in het ene land meer joden overleefden dan in het andere. Bij de beantwoording van deze vraag werden landen als dé relevante analyse-eenheid beschouwd. Bijgevolg hadden verklaringen voor verschillen die tussen landen in het geaggregeerde percentage overlevende joden bestonden betrekking op factoren die of op landelijk niveau speelden, zoals de aard van het bezettingsregime, of die op landelijk geaggregeerd niveau waren vastgesteld, zoals bijvoorbeeld de mate van gezagsgetrouwheid van de bevolking.³

Impliciet werd met deze benadering verondersteld dat het percentage overlevenden op gemeentelijk niveau niet varieerde, maar dat was wel degelijk het geval. Terwijl voor heel Nederland het gemiddelde percentage overlevende joden 27 procent bedraagt,⁴ lag dit gemiddelde voor de 306 gemeenten voor welke Tammes en ondergetekende het percentage overlevenden wisten vast te stellen op 50 procent met een standaarddeviatie van 32 procent.⁵ Dit roept vragen op over de houdbaarheid van generaliserende verklaringen van het lage percentage overlevenden in Nederland als geheel, zoals de veronderstelde rol van de nauwgezet bijgehouden bevolkingsregisters in Nederland of de veronderstelde rol van de

¹ Met dank aan J. van der Vos voor zijn commentaar op een eerdere versie.

² J. C. H. Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel', *BMGN, CXX* (2005) iv, 562-580.

³ Bijvoorbeeld J. C. H. Blom, 'De vervolging van de joden in internationaal vergelijkend perspectief', *De gids* (1987) vi-vii, 494-507.

⁴ G. Hirschfeld, 'Niederlande', in: W. Benz, ed., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München, 1991) 137-166.

⁵ Dit laatste wil zeggen dat één standaarddeviatie (dat is: 68 procent) van de gemeenten een gemiddeld percentage overlevende joden telde dat lag tussen de $50-32=18$ en $50+32=82$ procent.